

Η ανανοηματοδότηση της *luxuria* κατά την ηγεμονία του Τιβερίου: Από τον Σαλλούστιο και τον Τίτο Λίβιο στον Τάκιτο

Η *LUXURIA* ΑΠΟΤΕΛΕΙ βασικό συστατικό στοιχείο της ρωμαϊκής πραγματικότητας με αποτέλεσμα να εντάσσεται ως ένα σύνηθες αντικείμενο συζήτησης των Ρωμαίων συγγραφέων στα διάφορα γραμματειακά πεζογραφικά και ποιητικά είδη. Η *luxuria* είναι προσφιλέθ θέμα ιδιαίτερα για τους ιστορικούς, οι οποίοι τη θεωρούν ένα από τα κύρια αίτια για την πολιτική κρίση και την ηθική πτώση της Ρώμης.¹ Στόχος της παρούσας ανακοίνωσης, λοιπόν, είναι η μελέτη της έννοιας της πολυτέλειας και της σημασιολογικής της εξέλιξης κατά την περίοδο της μετάβασης από τη *Res publica* στο *Principatum*, με έμφαση στην ηγεμονία του Τιβερίου.²

Το πρώτο μέρος της ανακοίνωσης πραγματεύεται την πρόσληψη της *luxuria* ως διαβρωτικού στοιχείου για την πολιτική σταθερότητα, την κοινωνική συνοχή και την ηθική συμπεριφορά με βασικές κειμενικές πηγές τα ιστοριογραφικά έργα του Σαλλουστίου (*Bellum Catilinae*) και του Λιβίου (*Ab Urbe Condita*). Στην ιστοριογραφία αυτής της περιόδου, η *luxuria* εξισώνεται με τη διαφθορά: είναι μάστιγα, η οποία μολύνει το πολιτικό σώμα και την κοινωνία, αφού πρώτα έχει προκαλέσει την έκλυση των ηθών

---

¹ Levick (1982: 61). Woodman (1996: 376-377). White (2014: 117). Βλ. Ulp. *Dig.* 21.1.1.10 και 17.1.12.11, Cato *Orat.* 162 και *Agr.* 143.1, Cic. *Cael.* 13 και *Pis.* 66, Sall. *Cat.* 11.5, Liv. *praef.*

² White (2014: 136). Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με τη *luxuria* ως πολιτικό ζήτημα βλ. Berry (1994: 63). Για τη σχέση της ηθικής με την πολιτική υπό το πρίσμα της εξέτασης των (κοινωνικών) συνεπειών του πολυτελούς βίου βλ. Zanda (2011: 5-8), Edwards (2002: 1-33), Wallace-Hadrill (1990: 148-149).

και έχει διασαλεύσει την ηθική υπόληψη του *populus Romanus*, έτσι όπως αυτή καθοριζόταν από τις αρχές του *mos maiorum*.

Στο δεύτερο μέρος, όπου εξετάζεται ο *luxus* στους *Annales* του Τακίτου, η πολυτέλεια διαφοροποιείται εννοιολογικά από την αρχική, αμιγώς, αρνητική σημασία της· στα χρόνια του Τιβερίου η *luxuria* προσλαμβάνεται ως θεμελιώδης και κανονιστικός παράγοντας των κρατικών και πολιτειακών δομών. Αυτή ακριβώς είναι κι η καινοτομία του Τακίτου, ως ιστορικού, το γεγονός δηλαδή ότι παρουσιάζει ένα από τα *vitia*, τα οποία πλήττουν τη ρωμαϊκή κοινωνία, ως μηχανισμό ελέγχου των πολιτικών πραγμάτων, παρά την αρχική του ταύτιση με το απόλυτο κακό, τόσο σε δημόσιο (κοινωνικό, πολιτικό), όσο σε ιδιωτικό επίπεδο (ατομική ηθική). Η πολυτελής διαβίωση είναι προσωπική επιλογή και επιδίωξη των Ρωμαίων πολιτών, η οποία βέβαια επηρεάζει άμεσα και σημαντικά την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, δεδομένου ότι οι επιφανείς Ρωμαίοι διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην ομαλότητα του κράτους.

Η *luxuria* ως διαβρωτικό στοιχείο

Η *luxuria* (ή αλλιώς *luxus*), όταν χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει την ανθρώπινη συμπεριφορά, συνδέεται με την επιθυμία (*cupiditas*, *voluptas*) και τη συστηματική κατανάλωση εφήμερων αντικειμένων υψηλής χρηματικής αξίας (τρόφιμα και ποτά, αρώματα, ακριβά ενδύματα και αξεσουάρ, πολύτιμα έργα τέχνης, έπιπλα και ιδιωτικές κατοικίες - *villae*, ακόμη και με την ιδιοκτησία πολυάριθμων σκλάβων).

Ο πρώτος ορισμός αυτής της έννοιας ανάγεται στον Κάτωνα τον Πρεσβύτερο, ο οποίος τη χρησιμοποίησε σε συμφραζόμενα περισσότερο ηθικολογικά και δεοντολογικά. Σύμφωνα με τον Κάτωνα, το επίθετο *luxuriosus*, όταν χρησιμοποιείται για ανθρώπους, δηλώνει την επιρρέπειά τους στον πολυτελή βίο και την ακόρεστη ανάγκη τους για

αυτοϊκανοποίηση (ιδιωτική *luxuria*).³ Η *luxuria* ταυτίζεται με την *avaritia* (απληστία, φιλαργυρία),⁴ ενώ αντιτίθεται πλήρως στις αρχές της *frugalitas*⁵ και της *parsimonia*⁶ (λιτότητα), οι οποίες εκπροσωπούν την εγκράτεια και την μετριοπάθεια και αναφέρονται, τόσο στον ηθικό, όσο και στον πρακτικό χώρο. Συνεπώς, η πολυτέλεια αποτελεί την αρχή η οποία αλλοιώνει τις θεμελιώδεις αξίες του *mos maiorum*.⁷

Με δεδομένα αυτά, θα συζητηθεί στη συνέχεια η ερμηνεία της έννοιας της πολυτέλειας στον Σαλλούστιο και στον Λίβιο, με απώτερο στόχο να καταστεί σαφέστερη και περισσότερο ευδιάκριτη η διαφορετική σημασία της στον Τάκιτο, ιδιαίτερα κατά τα χρόνια της ηγεμονίας του Τιβερίου.

Σαλλούστιος

Ο Σαλλούστιος (*Bellum Catilinae*) προσδιορίζει χρονικά την έξαρση της *luxuria* μετά τον εμφύλιο πόλεμο ανάμεσα στον Μάριο και τον Σύλλα, και τη δεσποτική ηγεμονία του

---

³ Cat. Orat. 162 [...] *neve haec laetitia nimis luxuriose eveniat* (Ούτε αυτή η ευχαρίστηση να αναδύεται πάρα πολύ άφθονα/απεριόριστα.), Agr. 143.1. OLD, s.v. *luxuria*, *luxurio*, *luxuriosus*, *luxuriose*, *luxus*. Charlton, T.L. et al. (1879) *Harpers' Latin Dictionary*. Oxford: Charendon Press, pp. 1088-1089. Πβ. Ulr. Dig. 21.1.1.10.

⁴ OLD, s.v. *avaritia*.

⁵ OLD, s.v. *frugalitas*.

⁶ OLD, s.v. *parsimonia*.

⁷ Liv. 34.4.2 *diuersisque duobus vitiis, avaritia et luxuria, civitatem laborare, quae pestes omnia magna imperia everterunt* (Εξαιτίας δύο διαφορετικών δεινών, της πλεονεξίας και της πολυτέλειας, οι οποίες καταλύουν όλες τις μεγάλες δυνάμεις, η πολιτεία πάσχει/δεινοπαθεί.). Ο Λίβιος παρουσιάζει τον Κάτωνα να υποστηρίζει ότι η καταστροφή της αυτοκρατορίας της Ρώμης οφείλεται στα δύο δεινά, τη φιλαργυρία και την πολυτέλεια, τα οποία συνεχίζουν να πλήττουν το κράτος μέχρι τότε. Πβ. Sall. Cat. 54 όπου και ο Σαλλούστιος εκθέτει έναν λόγο του Κάτωνα, στον οποίο ο δεύτερος αποδέχεται μεν τη *luxuria* ως στοιχείο της καθημερινής ζωής της ρωμαϊκής ελίτ· από την άλλη, τάσσεται ρητά κατά της *luxuria* και της *avaritia* διότι η μάστιγα αυτών έχει οδηγήσει στην έκλυση των ηθών και στη διαστρέβλωση των πολιτικά, ηθικά και κοινωνικά αποδεκτών συμπεριφορών. Berry (1994: 74-75). Βλ. Sall. Cat. 52.11 *Iam pridem equidem nos vera vocabula rerum amisimus: quia bona aliena lagriri liberalitas, malarum rerum audacia fortitude vocatur, eo res publica in extremo sita est* (Εδώ και πολύ καιρό έχουμε χάσει τις αληθινές ονομασίες των πραγμάτων: η κατασπατάληση της περιουσίας του άλλου ονομάζεται «γενναιοδωρία», το να τολμάς να κάνεις άσχημα πράγματα ονομάζεται «θάρρος». Και, έτσι, η *res publica* βρίσκεται στο έσχατο σημείο.).

Η παράθεση των χωρίων για τον Σαλλούστιο βασίζεται στην έκδοση Capps (1921). Για τον Λίβιο βλ. την έκδοση του Capps (1919). Για την απόδοση των λατινικών παρατιθέμενων χωρίων στα ελληνικά, βασίστηκα στις ξενόγλωσσες μεταφράσεις των Capps (1919) για τον Λίβιο, Capps (1921) για τον Σαλλούστιο και Woodman (2004) για τον Τάκιτο.

δεύτερου.⁸ Βλέπουμε ήδη από την αρχή να αναφέρεται η κακή φύση του Κατιλίνα που ενισχύεται από τη διεφθαρμένη ηθικά εποχή του με κύριά της χαρακτηριστικά την *avaritia* και τη *luxuria*.⁹ Σε άλλο σημείο τονίζεται ότι το *otium* (αδράνεια) και ο πλούτος (*divitiae*) προκαλούν πλέον δυστυχία. Έτσι, αναπτύχθηκε η απληστία για τη συσσώρευση χρήματος, αφενός, και για την ανέλιξη στην πολιτική εξουσία, αφετέρου, στοιχεία τα οποία αποτέλεσαν τη ρίζα όλων των «κακών», με αποτέλεσμα να επέλθει ο εκφυλισμός.¹⁰ Βασική διαφοροποίησή του, συγκριτικά με τους υπόλοιπους ιστορικούς, είναι το γεγονός ότι εισάγει την παράμετρο της *ambitio*, ενός δηλαδή *vitium*, το οποίο, επειδή είναι εστιασμένο εννοιολογικά στη *virtus* των ανδρών, εκφυλίζει τον χαρακτήρα των ανθρώπων.¹¹ Τέλος, αναφέρει τον (ηθικό) «ευνουχισμό», την εκθήλυνση δηλαδή των ανδρών, ως απόρροια της *avaritia* και της *luxuria*, χαρακτηριστικό το οποίο αντιμετωπίζει με ιδιαίτερη σοβαρότητα, διότι αποδυναμώνει σώμα και ψυχή.¹²

---

⁸ Dalby (2000: 11). Levick (1982: 53). Zanda (2011: 8).

⁹ Sall. Cat. 5 [...] *incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant* (Τον ενθάρρυναν ακόμη περισσότερο ο διεφθαρμένος ηθικός χαρακτήρας του κράτους, ο οποίος ήταν διεφθαρμένος λόγω δύο καταστροφικών και εσωτερικά αντιφατικών κακών, της σπατάλης και της απληστίας.). Βλ. Ramsey (2007: 71-72). Τα δύο αυτά ελαττωματικά στοιχεία διαφέρουν μεταξύ τους διότι κάνουν τους ανθρώπους να επιθυμούν τον πλούτο και να τον σπαταλούν σε επιπόλαιες απολαύσεις και δαπάνες. Αυτή η παρατήρηση αναφορικά με την αντίθετη φύση των δύο κακών στοιχείων (*mala*) πιθανότατα προέρχεται από τον Κάτωνα. Πβ. Liv. 52.7. Berry (1994: 167).

¹⁰ Sall. Cat. 10.2 [...] *iis otium divitiaeque, optanda alias, oneri miseriaeque fuere. igitur primo imperi, deinde pecuniae cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere. namque avaritia fidem probitatem ceterasque artis bonas subvortit*; (Ο ελεύθερος χρόνος και ο πλούτος, που ήταν επιθυμητά σε άλλες εποχές, ήταν βάρος και η αιτία της δυστυχίας. Κι έτσι, στην αρχή, μεγάλωσε η απληστία για το χρήμα, στη συνέχεια η απληστία για εξουσία. Αυτά τα πράγματα ήταν η ρίζα όλων των κακών, διότι η φιλαργυρία υπονόμωσε την εμπιστοσύνη, την καλοσύνη και άλλες ευγενείς ιδιότητες, και στη θέση τους δίδαξε την αλαζονεία και τη σκληρότητα.).

¹¹ Sall. Cat. 11.1 *Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum exercebat, quod tamen vitium proprius virtutem erat* (Στην αρχή, όμως, περισσότερο από τη φιλαργυρία ήταν η φιλοδοξία που λειτούργησε στις ψυχές των ανθρώπων, η οποία, αν και κακό, είναι πιο κοντά στην αρετή.). Για περαιτέρω πληροφορίες αναφορικά με την *ambitio* βλ. Levick (1982: 54-55).

¹² Sall. Cat. 11.3 *avaritia pecuniae studium habet, quam nemo sapiens concupivit: ea quasi venenis malis inbuta corpus animumque virilem effeminat, semper infinita <et> insatiabilis est, neque copia neque inopia minuitur* (Η φιλαργυρία συνεπάγεται ζήλο για το χρήμα, το οποίο κανένας σοφός άνθρωπος δεν επιθυμεί σαν να στάζει επικίνδυνα δηλητήρια, κάνει το ανδρικό σώμα και την ψυχή θηλυπρεπή, και δεν μειώνεται από τον πλούτο ή τη φτώχεια, επειδή είναι απεριόριστη και ακόρεστη.). Πβ. Sall. Cat. 54.28 (*inertia et mollitia*

Στον Σαλλούστιο φαίνεται πως η *avaritia* προκαλεί τη *luxuria*, για να ξεπεραστεί η *ambitio*. Βέβαια, η ανάπτυξη και η ευρεία διάδοση της χλιδής και του πολυτελούς τρόπου ζωής μπορεί να αποδοθεί σε έναν συνδυασμό παραγόντων, στη σύμπραξη δηλαδή της *avaritia* και της *ambitio*, χωρίς να χρειάζεται να ορισθεί κάποια ιεραρχική σειρά.¹³ Το ερώτημα, όμως, είναι αν τελικά αυτές οι δυο έννοιες αποτελούν εγγενή χαρακτηριστικά της συγκλητικής τάξης και παραμένουν σε αδράνεια, μέχρι να ενεργοποιηθούν και να δράσουν ή αν συγκεκριμένα η *luxuria* είναι αυτή που τις διεγείρει και τις υποκινεί. Όσον αφορά στην *avaritia*, ο Σαλλούστιος και άλλοι ιστορικοί λένε ότι είναι λανθάνουσα στην ανθρώπινη φύση και απλώς περιμένει την κατάλληλη ευκαιρία, για να εκδηλωθεί. Η *ambitio* υπήρχε και αυτή ήδη κατά την περίοδο της *Res publica* και μάλιστα, όταν εγκαθιδρύθηκε και άρχισε να επεκτείνεται η αυτοκρατορία (*Principatum*), προκάλεσε εντάσεις στη ρωμαϊκή ελίτ, αφού μετουσιώθηκε σε συγκεκριμένη επιθυμία για στρατιωτική και πολιτική δόξα (*gloria*).¹⁴

Φαίνεται ο Σαλλούστιος να έχει την πιο αποκαλυπτική ανάλυση της *luxuria* καθώς την παρουσιάζει αποκλειστικά και μόνον ως βασικό αίτιο της ρωμαϊκής διαφθοράς, το οποίο συνέβαλε στην υλοποίηση της συνωμοσίας του Κατιλίνα, του βασικού θεματικού άξονα της ιστορικής του πραγματείας

Λίβιος

Ο Λίβιος πραγματεύεται την έννοια της *luxuria* κυρίως στο προοίμιο του έργου του. Στις προκαταρκτικές δηλώσεις του αναφέρει ότι ένας από τους βασικούς στόχους του είναι

---

animi). Για την έννοια της *effeminatio* και της σχέσης της με τον πολυτελή βίο βλ. Cic. *Off.* 1, 35, 129. Zanda (2011: 4-5).

¹³ White (2014: 136).

¹⁴ Sall. *Cat.* 12.1 *Postquam divitiae honori esse coepere et eas gloria, imperium, potentia sequebatur, hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malevolentia duci coepit* ('Επειτα ο πλούτος άρχισε να θεωρείται τιμή και μετά η δόξα, η πολιτική εξουσία και η δύναμη ακολούθησαν το πέρασμά της, η ανδρική αρετή άρχισε να χάνει τη λάμψη της, η φτώχεια θεωρήθηκε ντροπή και η αθωότητα αφαιρέθηκε για κακία.). Πβ. White (2014:122-123, 133). Edwards (2002: 22).

η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο κατέρρευσαν τα ήθη των Ρωμαίων, εξαιτίας εκείνων των ίδιων μηχανισμών - οι οποίοι κάποτε είχαν οδηγήσει στην ανάπτυξη της δεύτερος στόχος του είναι να εξετάσει τους λόγους για τους οποίους οι άνθρωποι στην εποχή του δεν μπορούν να διαχειριστούν τις αδυναμίες τους (*vitia*) αλλά ούτε και να τις θεραπεύσουν.¹⁵

Στη συνέχεια, τονίζει ότι σε κανένα άλλο κράτος δεν εισχώρησαν με τόσο αργούς ρυθμούς η *avaritia* και η *luxuria*· και πουθενά αλλού η *raupertas* και η *parsimonia* δεν ήταν τόσο υψηλά στην εκτίμηση όλων· γιατί όσο λιγότερα είχε κάποιος, τόσο λιγότερα επιθυμούσε. Ο πλούτος (*divitiae*), όμως, επέφερε την *avaritia* και οι υπέρμετρες απολαύσεις (*obundantens voluptates*) οδήγησαν στο *luxum* και την ακολασία, επιφέροντας ατομική και συλλογική καταστροφή.¹⁶

Βλέπουμε, λοιπόν, ξανά ότι η *luxuria* χρησιμοποιείται ως βασική έννοια, προκειμένου να εξηγηθεί αιτιολογικά η πτώση των ηθικών αξιών της ρωμαϊκής κοινωνίας. Ο Λίβιος όμως συνδέει την άφιξη της *luxuria* με τον Cornelius Manlius Vulso και τη θριαμβευτική επιστροφή του από τη Μ. Ασία το 187 π.Χ.¹⁷ Για τον Λίβιο είναι

---

¹⁵ Liv. Praef. 9 *labente deinde paulatim disciplina uelut desidentes primo mores sequatur animo, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint praecipites, donec ad haec tempora quibus nec uitia nostra nec remedia pati possumus peruentum est* (Έπειτα [ενν. ο αναγνώστης] μπορεί να παρακολουθήσει σιγά σιγά πώς άρχισαν να υποχωρούν τα ήθη, όπως είναι χαρακτηριστικό ενός πράγματος που μένει αδρανές, με τη σταδιακή χαλάρωση της πειθαρχίας, μετά όλο και περισσότερο, ύστερα άρχισαν να καταρρέουν, ώσπου έφτασαν αυτές οι εποχές στις οποίες δεν μπορούμε να ανεχτούμε ούτε τις αδυναμίες μας ούτε τα μέτρα για τη θεραπεία τους.). Πβ. Mineo (2015: 139-140). Ogilvie (1965: 27-28).

¹⁶ Liv. Praef. 11-12 [...] *nec in quam [civitatem] tam serae avaritia luxuriaque immigrauerint, nec ubi tantus ac tam diu raupertati ac parsimoniae honos fuerit. adeo quanto rerum minus, tanto minus cupiditatis erat: nuper divitiae avaritiam et abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi perdendique omnia inuexere* (Δεν υπήρξε ποτέ [ενν. πολιτεία] σπουδαιότερη ή πιο αξιοσέβαστη ή πλουσιότερη σε καλά παραδείγματα, ούτε κοινότητα στην οποία η απληστία και η σπατάλη εισήλθαν τόσο αργά, ούτε μέρος όπου η φτώχεια και η λιτότητα είχαν τόσο πολύ σεβασμό για τόσο πολύ καιρό. Υπήρχε λιγότερη απληστία στον βαθμό που υπήρχε λιγότερη ιδιοκτησία. Πρόσφατα ο πλούτος μετέφερε την απληστία, και οι ακόρεστες αισθησιακές απολαύσεις έφεραν τη λαχτάρα να χάσει κανείς τον εαυτό του και να σβήσει ολόκληρο τον κόσμο μέσω της πολυτέλειας και της απόλαυσης.). Βλ. Ogilvie (1965: 28-29).

¹⁷ Liv. 39.6.1. Βλ. Mineo (2015: 142) και Ogilvie (1965: 23). Πβ. Ramsey (2007: 89). Levick (1982: 53), Zanda (2011: 8).

ιδιαίτερα σημαντικό ότι η παραδοσιακή *parsimonia* άνθισε για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα.¹⁸ Όμως, παρότι η *luxuria* έφτασε αργά από τους ξένους και βάρβαρους λαούς, απεδείχθη εξαιρετικά επιζήμια. Κατά μια άποψη, έναυσμα για την επικράτησή της ήταν απλώς η ευκαιρία που δημιουργήθηκε από τη μαζική εισροή πλούτου και τις εισαγωγές πολυτελών επίπλων, έργων τέχνης κ.ά., είδη ενδεικτικά μιας τρυφηλούς ζωής, τα οποία εισήχθησαν στη Ρώμη από τις κατακτήσεις των Ρωμαίων κατά το διάστημα του 2^{ου} και 1^{ου} αι. π.Χ.¹⁹

Επομένως, ο Λίβιος παρουσιάζει τη Ρώμη ως ζωντανό οργανισμό, η ανάπτυξη του οποίου οδηγεί αναπόφευκτα στην φθορά. Λίγο προτού αυτός ο οργανισμός φτάσει στην απόλυτη ακμή του, λίγο προτού η πόλη φτάσει στο απόγειο της δύναμής της, δημιουργείται πρόσφορο κλίμα για την ανάπτυξη εκείνης (*luxuria*) της ασθένειας (*morbus*) η οποία θα προσβάλει την ηθική υγεία (*sanus*) της πόλης.²⁰

Η *luxuria* ως θεμελιώδες στοιχείο πολιτικής και κοινωνικής ευρυθμίας

Στο κεφάλαιο αυτό, στόχος είναι η ανάδειξη της ανανοηματοδότησης της έννοιας της *luxuria* κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του Τιβερίου, έτσι όπως αυτή παρουσιάζεται από τον Τάκιτο στους *Annales*. Δεδομένης της φύσης της συζήτησης περί της πολυτέλειας,

---

¹⁸ Για τον Σαλλούστιο, άνθισε για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, εφόσον τοποθετεί την παρακμή και την άφιξη στη *luxuria* κατά την εποχή του εμφυλίου πολέμου ανάμεσα στον Μάριο και τον Σύλλα.

¹⁹ White (2014: 118).

²⁰ Liv. 10. Πβ. 1.34.1 όπου υποστηρίζεται ότι η Ρώμη νοσεί εξαιτίας της προσωπικής της φιλοδοξίας και της προτίμησής της στη *luxuria*, και 25.40.2 όπου παρουσιάζεται το γεγονός της κατάληψης των Συρακουσών από τον Μάρκελλο (212π.Χ.) ως εναρκτήριο για την πολιτική κρίση και ηθική πτώση. Η επαφή με ξένο σώμα, το οποίο χαρακτηρίζεται από πολυτέλεια, (είτε αυτό είναι από την Ασία είτε από την Ελλάδα είτε από την Ετρουρία) συνεπάγεται αυτόματα τη ροπή προς την ηθική διάβρωση. Πβ. επίσης: *et iam in Graeciam Asiamque transcendimus omnibus libidinum inlecebris repletas et regias etiam adtrectamus gazas* (Και ήδη έχουμε ξεπεράσει την Ελλάδα και την Ασία, μέρη γεμάτα με όλα τα θέλητρα της ανηθικότητας, και χρειαζόμαστε τους θησαυρούς των βασιλιάδων.) από τον λόγο του Κάτωνα του Πρεσβύτερου στο 34.4.3. Mineo (2015: 143). Berry (1994: 68-69).

ως θέματος ιδανικού για τα προλογικά χωρία σε ιστοριογραφικά - και όχι μόνο - έργα, θα περιμέναμε ένα τέτοιο θέμα να το συζητά ο Τάκιτος στο προοίμιο του έργου του. Αντιθέτως, επιλέγει να το τοποθετήσει στα μισά της αφήγησής του για την περίοδο της διακυβέρνησης του Τιβερίου. Στο τρίτο βιβλίο και συγκεκριμένα στις παραγράφους 52-55 περιγράφεται η ένταση, η οποία επικρατεί στο εσωτερικό του *principatus* το έτος 22 μ.Χ. λόγω της αυξημένης *luxuria* και της πιθανής επιβολής αυστηρών μέτρων από τον *princeps*.

Στόχος του κεφαλαίου αυτού είναι να αποδειχθεί κατά το δυνατόν επαρκέστερα ότι στον Τάκιτο η διαφθορά αποτελεί χρήσιμο και αναπόσπαστο στοιχείο του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος.²¹ Η *luxuria*, δεδομένου ότι αποτελεί τύπο διαφθοράς, μπορεί να υποστηριχθεί ότι προάγει (ή παράγει) και ενισχύει την πολιτική εξουσία, με τη μορφή που αυτή έχει προσλάβει υπό την εξουσία του Τιβερίου.

Luxus mensae

Η συζήτηση αναφορικά με το θέμα της *luxuria* γενικότερα περικλείεται εντός ενός πιο εξειδικευμένου είδους πολυτελούς διαβίωσης, το οποίο αφορά στα συμπόσια, δηλαδή εντός του *luxus mensae*· συγκεκριμένα αναφέρεται στα πολυτελή συμπόσια, τα οποία αποτελούνται από ακριβά και σπάνια είδη φαγητών και ποτών.²²

Το ενδιαφέρον βέβαια είναι πως, όπως ήδη αναφέρθηκε, η συγκεκριμένη ορολογία, η οποία δηλώνει το περιεχόμενο των υπό εξέταση παραγράφων, αναφέρεται στην τελευταία παράγραφο και όχι ήδη από την αρχή του επεισοδίου. Ίσως στόχος του Τακίτου είναι να διαβάσει ο αναγνώστης το συγκεκριμένο χωρίο ως μια γενικότερη και μη εστιασμένη πραγματεία του θέματος, το οποίο έχει απασχολήσει μεγάλη μερίδα

---

²¹ Bhatt (2017: 326-330). Πβ. White (2014: 124).

²² Woodman (1996: 377). Zanda (2011: 18-19). White (2014): 125-126.

Ρωμαίων συγγραφέων,²³ και στο τέλος να το εξειδικεύσει στην υποκατηγορία των πολυτελών συμποσίων, τα οποία διοργανώνουν οι συγκλητικοί και οι Ρωμαίοι της ελίτ, στους οποίους μάλιστα απευθύνεται ο Τιβέριος με την επιβολή περιοριστικών μέτρων.²⁴

Η επιδοκιμαστική υπέρ της *luxuria* επιστολή του Τιβερίου

Αφορμή για τη συγγραφή της επιστολής είναι η κατηγορίες του Γάιου Βίβουλου και άλλων *aediles* αναφορικά με το ενδεχόμενο ενεργοποίησης του νόμου περί υπερβολικής κατανάλωσης (*lex sumptuaria*), ο οποίος είχε την ίδια εποχή περιπέσει σε αχρηστία, καθώς επίσης αναφορικά με τις όλο και αυξανόμενες τιμές των τροφίμων. Ο Βίβουλος μάλλον αναφέρεται στον νόμο του Αυγούστου, ο οποίος μάλλον χρονολογείται στα 22 π.Χ.²⁵

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να γίνει μια σύντομη αναδρομή σε ένα επεισόδιο του δευτέρου βιβλίου των *Annales*. Το 16 μ.Χ., με αφορμή τη δίκη του Λίβωνα Δρούσου, ο οποίος κατηγορήθηκε για υποκίνηση επανάστασης κατά του Τιβερίου και, μαζί με άλλους πέντε συγκλητικούς, κατηγορήθηκε για *luxus*, ελήφθησαν μέτρα κατά της πολυτελούς διαβίωσης (*senatus consultum de sumptu*):²⁶ τουτέστιν μέτρα απαγόρευσης χρήσης χρυσών σκευών στην κατανάλωση φαγητού και χρήσης μεταξιού στις ανδρικές ενδυμασίες, ενώ προτάθηκε να θεσπιστεί ανώτατο όριο στην ποσότητα αργύρου, αλλά

---

²³ Ο Τάκιτος ανήκει στην ομάδα εκείνων των συγγραφέων που τοποθετούνται επί του θέματος της *luxuria*, η πραγματέυση του οποίου αποτελεί μοτίβο της λατινικής ιστοριογραφίας: υπάρχει ένα *excursus* για τη *luxuria* σε όλους τους ιστοριογράφους.

²⁴ Ο Τάκιτος δίνει εξ αρχής κειμενικές ενδείξεις σχετικά με το *luxus mensae*. Στο 3.52 αναφέρονται οι όροι *ventris* και *ganeae* που χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν τη λαίμαργη κατανάλωση του φαγητού. Υπονοείται ήδη από την αρχή η εστίαση στο συγκεκριμένο είδος εκδήλωσης της ιδιωτικής πολυτελούς διαβίωσης. Πβ. Suet. *Tib.* 34.1 *porinas ganeasque*, όπου ο Τιβέριος φαίνεται να συγκρατεί τις λαίμαργες συμπεριφορές.

²⁵ Suet. *Aug.* 34.1. Δ. Κασσ. 54.2.3. Gell. 2.24.14. Βλ. Woodman (1996: 381).

²⁶ Tac. *Ann.* 2.33. Πβ. Levick (1999: 71-72).

και μια νομοθεσία για την επίπλωση των ιδιωτικών κατοικιών και τον αριθμό των δούλων, τους οποίους μπορούσε κάποιος να έχει στην κατοχή του.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Ασινίου Γάλλου η οποία αντιτίθεται πλήρως στην αποδοκιμαστική στάση του Κόιντου Αρτερίου και του Οκταβίου Φρόντωννα. Ο Ασίνιος Γάλλος μίλησε υπέρ της χλιδής, ισχυριζόμενος ότι όποιο κράτος ευημερεί, συγκροτείται από πολίτες, οι οποίοι με τη σειρά τους βρίσκονται σε ανάλογη κατάσταση. Στην τοποθέτηση του συγκεκριμένου βλέπουμε ότι, τόσο η πολιτική, όσο η κοινωνική καταξίωση ενός επιφανούς άνδρα, συνεπάγεται ανάλογη οικονομική κατάσταση.²⁷ Όπως ο Ασίνιος Γάλλος, έτσι και ο *princeps* Τιβέριος, όπως θα δούμε στη συνέχεια, διάκειται θετικά προς τη *luxuria* διότι μέσω αυτής εδραιώνονται και ισχυροποιούνται οι επιφανείς πολίτες.²⁸

Τελικά η σύγκλητος παρέπεμψε το ζήτημα, το οποίο κατέθεσε η *senatus* μέσω του Βίβουλου αναφορικά με τον περιορισμό της λαιμαργίας και των έκλυτων ηθών, στον *princeps* με αποτέλεσμα τον προβληματισμό του Τιβερίου· διερωτήθηκε αν οι πιθανές μεταρρυθμίσεις περιορισμού των ιδιωτικών εξόδων θα επέλυαν το πρόβλημα ή αν τελικά θα ήταν επιζήμιες για τον θεσμό του κράτους, αφού κάτι τέτοιο θα έπληττε πρωτίστως τους επιφανέστερους πολίτες.²⁹ Τελικά, αποφάσισε να συντάξει μια επιστολή

---

²⁷ Tac. Ann. 2.33. Πβ. επίσης Bhatt (2017: 314-325) όπου αναλύεται το επεισόδιο του Λίβωνα (2.27-32) υπό το πρίσμα της διαφθοράς του πολιτικού και νομικού συστήματος. Η παραβατική συμπεριφορά του πυροδότησε ενέργειες οι οποίες με τη σειρά τους παραβίαζαν του νόμους και διέφθειραν τα ήθη. Έτσι, μέσω των κοινωνικών, πολιτικών και δικαστικών πράξεων αποκαλύφθηκε η διαφθορά ολόκληρου του δικαστικού συστήματος. Στόχος του Τακίτου και σε αυτό το περιστατικό είναι η ανάδειξη της διαφθοράς ως αναπόσπαστου μέρους της λειτουργίας της πολιτικής εξουσίας με απώτερο στόχο τη διαφύλαξη του Δικαίου εντός του ρωμαϊκού *imperium*. Βλ. Bhatt (2017: 318).

²⁸ Είναι ένα είδος της *ambitio* του Σαλλουστιού. Πβ. Bhatt (2017: 329) σχετικά με τη *luxuria* ως πηγή πολιτικής αρετής, δημιουργίας και εδραίωσης πολιτικής ταυτότητας μελών της ελίτ. Πβ. επίσης Tac. Ann. 1.13 όπου αναφέρεται ότι ο Τιβέριος υποπευόταν τον Αρρουντίο επειδή ήταν πλούσιος (*divitem suspectabat*). Η εύπορη οικονομική κατάσταση προσδίδει μεν κοινωνικό κύρος, επιστεγάζοντας την ιεραρχική θέση των μελών της ελίτ, από την άλλη, όμως, αποτελεί ένδειξη κινδύνου για όσους κατέχουν ηγεμονικές θέσεις καθώς όσο πιο *luxuriosus* είναι ο βίος ενός επιφανούς άνδρα τόσο πιο εύκολα μπορεί να διεκδικήσει μια θέση στην εξουσία. Βλ. Woodman (1996: 380), Seager (2005: 118).

²⁹ Tac. Ann. 3.52 *sed Tiberius saepe apud se pensitato an coerceri tam profusae cupidines possent, num coercitio plus damni in rem publicam ferret, quam indecorum adtrectare quod non obtineret vel retentum ignominiam et*

προς τη σύγκλητο στην οποία επιχειρηματολόγησε, με έναν ιδιαίτερο τρόπο, υπέρ της *luxuria* ως ενός εκ των θεμελιωδών συνεκτικών στοιχείων της δομής του ρωμαϊκού κράτους.³⁰

Στην πρώτη παράγραφο της επιστολής του (3.53), ο Τιβέριος υποστηρίζει πως η νομοθεσία για τον περιορισμό του ιδιωτικού πολυτελούς βίου συνεπάγεται την αδυναμία του *populus romanus* να συγκρατηθεί και να περιορίσει τις ακολασίες (*praevalida et adulta vitia*) στις οποίες επιδίδεται· απαριθμεί κάποιες μορφές *luxuria*, εξαιτίας των οποίων οι σύγχρονοί του Ρωμαίοι έχουν λησμονήσει τα παλαιά ήθη (*priscum ad morem redicere*): τεράστιες επαύλεις, κατοχή πολυάριθμων και διαφόρων εθνικοτήτων δούλων, αργύρου και χρυσού, κατοχή πολύτιμων έργων τέχνης

---

infamiam virorum inlustrium posceret [...] (Αλλά ο Τιβέριος διερωτήθηκε πολλές φορές αν ήταν δυνατόν να ελεγχθεί αυτή η διάχυτη επιθυμία για πολυτέλεια και κατά πόσον ένας τέτοιος έλεγχος θα προκαλούσε ζημιά αντί για όφελος στο κράτος. Αναλογίστηκε, επίσης, ότι ίσως θα έπληττε το προσωπικό τους κύρος, αν επιχειρούσε μια μεταρρύθμιση την οποία δεν θα είχε τη δύναμη να επιβάλει και θα εξευτέλιζε τους επιφανέστερους πολίτες.). Εδώ εκτίθενται οι τρεις κύριοι προβληματισμοί του Τιβερίου. Είναι ενδιαφέρον ο προβληματισμός αναφορικά με την προσωπική του φήμη στην περίπτωση που θα επιβάλλει νόμους, οι οποίοι τελικά δεν θα υλοποιηθούν λόγω των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών. Τέλος, αξίζει να τονιστεί το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται για να δηλωθεί το πλήγμα και η ταπείνωση που θα επέφερε ο νόμος περιορισμού εξόδων των ελίτ Ρωμαίων: *ingominiam* και *infamiam*. Η παράθεση των χωρίων για τον Τάκιτο βασίζεται στην έκδοση Page (1931).

Πβ. το 2.78 όπου αναφέρεται ότι ο Πείσων συντάσσει μια επιστολή προς τον Τιβέριο κατηγορώντας τον για πολυτελή διαβίωση και αλαζονεία: *missisque ad Tiberium epistulis incusat Germanicum luxus et superbiae* (Έστειλε μια επιστολή στον Τιβέριο, όπου κατηγορούσε τον Γερμανικό για πολυτελή διαβίωση και αλαζονεία.). Επίσης, είναι αξιοσημείωτο ότι στην ιδιωτική του ζωή, ο Δρούσος έδειξε εθισμένος στην *luxuria*. Αυτό, όμως, δεν μείωνε τη δημοτικότητά του, διότι ο λαός το θεωρούσε φυσιολογικό για έναν νεαρό άνδρα και ερμήνευε αυτή του τη συμπεριφορά ως μια αντίδραση προς τους απαγορευτικούς και φειδωλούς τρόπους του Τιβερίου. Βλ. Seager (2005: 90, 102, 118). Φαίνεται, λοιπόν, ότι η ελίτ των Ρωμαίων επιδιόταν στη πολυτέλεια.

³⁰ Πβ. Tac. Ann. 3.53 *in hac relatione subtrahi oculos meos melius fuit [...]* (Σε αυτή την περίπτωση, ήταν καλύτερο που είχα στραμμένο αλλού το βλέμμα μου [...]). Woodman (1996: 384). Ο Τιβέριος αισθάνεται ανακουφισμένος που βρίσκεται μακριά από τη Ρώμη και δεν αντιμετωπίζει άμεσα αυτό το ζήτημα. Άλλωστε οποιαδήποτε νομοθεσία θα ήταν αναποτελεσματική. Επίσης, στο κλείσιμο της επιστολής του επισημαίνει ότι με άσκοπες υποθέσεις, οι οποίες δεν έχουν κανένα όφελος ούτε στον ίδιο ούτε στους Ρωμαίους γενικότερα, δεν πρόκειται να ασχοληθεί. Tac. Ann. 3.54 *quas cum gravis et plerumque iniquas pro re publica suscipiam, inanis et inritas neque mihi aut vobis usui futuras iure deprecor* (Όταν αυτές [ενν. οι καταγγελίες] είναι σοβαρές, αν και συχνά άδικες, τις αντιμετωπίζω για χάρη του κράτους, όταν όμως είναι ανόητες και άσκοπες, άχρηστες τόσο σε εμένα όσο και σε εσάς, τότε τις αρνούμαι.). Πβ. White (2014: 118).

(αγάλματα, πίνακες ζωγραφικής).³¹ Ιδιαίτερη έμφαση δίνει στις περίτεχνες ενδυμασίες τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών (*promiscas viris et feminis vestis*), οι οποίοι φορούν ενδύματα από εξαιρετικά ακριβά υφάσματα· οι γυναίκες, δε, σπαταλούν υπέρογκα ποσά για την αγορά κοσμημάτων και πολύτιμων λίθων (*lapidum causa*) από άλλες, εχθρικές χώρες (*ad externas aut hostilis gentis*).³²

Η εναρκτήρια αυτή παράγραφος της επιστολής του Τιβερίου φαίνεται γενικόλογη και απηχεί τις θεωρητικές απόψεις του Σαλλουστίου και του Λιβίου. Μέσω αυτής επιβεβαιώνεται το γεγονός ότι ο Τάκιτος, ως ιστορικός, έχει πλήρη γνώση της προγενέστερης από αυτόν ιστοριογραφίας. Συμφωνεί, μάλιστα, με τους προκατόχους του όσον αφορά στους τρόπους με τους οποίους εκδηλώνεται το στοιχείο της πολυτέλειας στην ιδιωτική και κοινωνική - δημόσια ζωή των Ρωμαίων. Στόχος, λοιπόν, σε αυτό το σημείο είναι η εστίαση στα κοινά σημεία των διαφόρων αυτών πηγών αναφορικά με την πραγμάτευση του μοτίβου της *luxuria* σε ιστοριογραφικά συμφραζόμενα, προκειμένου στη συνέχεια να δοθεί έμφαση στα σημεία εκείνα όπου διαφοροποιείται η προσέγγιση του Τακίτου από εκείνη των άλλων δυο ιστορικών.

Η δεύτερη παράγραφος της επιστολής (3.54) του Τιβερίου ξεκινά με μια παρατήρηση έντονης ειρωνικής χροιάς.³³ Αναφέρει συγκεκριμένα ότι στα συμπόσια και τις κοινωνικές συγκεντρώσεις οι αποδέκτες της επιστολής του αποδοκιμάζουν τις πολυτελείς δραστηριότητες και όλοι αναζητούν τρόπους περιορισμού τους. Ωστόσο, επισημαίνει πως η πιθανή θέσπιση νομοθεσίας για τον περιορισμό του *luxus* θα προκαλέσει τις έντονες αντιδράσεις των αποδεκτών της καθώς μια τέτοια κίνηση ισοδυναμεί με διασάλευση και ανατροπή της κρατικής δομής (*civitatem verti*).³⁴ Η

---

³¹ Πβ. Liv. 39.6.7.

³² Ίσως αυτό να αποτελεί έναν έμμεσο υπαινιγμό στο γεγονός ότι ο *luxus* είναι εξωτερικό στοιχείο το οποίο εισέβαλε στον πολιτισμό των Ρωμαίων με αποτέλεσμα να διαφθείρει τις παραδοσιακές ηθικές αρχές του. Βλ. Bhatt (2017: 327).

³³ Woodman (1996: 390).

³⁴ Πβ. τον λόγο του Κάτωνα σε Liv. 34.4.2. Βλ. Woodman (1996: 390 και 391-392) για περαιτέρω πληροφορίες αναφορικά με τη χρήση του ιατρικού λεξιλογίου που παρατηρείται στο συγκεκριμένο χωρίο.

αποδοκιμασία των πολυτελών συνηθειών από τη ρωμαϊκή ελίτ, η οποία (όπως είναι λογικό) απαρτίζει τις συμποσιακές συγκεντρώσεις, είναι στην πραγματικότητα αυτοαναφορική, καθώς αφορά και στις συνήθειες των ίδιων, αφού όσα αναφέρθηκαν στην πρώτη παράγραφο της επιστολής ήταν στοιχεία τα οποία χαρακτηρίζουν ως επί το πλείστον τις ανώτερες κοινωνικά και οικονομικά τάξεις. Στο σημείο αυτό είναι που εντοπίζεται η ειρωνική διάθεση του Τιβερίου απέναντι στους αποδέκτες της επιστολής του, τους Συγκλητικούς.

Έτσι, ο Τιβέριος, ως ομιλούν πρόσωπο της ιστοριογραφίας του Τακίτου, περνά από τις πιο πρακτικές εκφάνσεις της *luxuria* στην ηθική διάστασή της στο 3.54. Όπως κάνουν και άλλοι ηθικολόγοι, οι οποίοι θίγουν το θέμα της *luxuria*, αλλά και οι προγενέστεροι ιστορικοί του Τακίτου, Σαλλούστιος και Λίβιος, παρομοιάζει τις συνέπειες της πολυτελούς διαβίωσης με τις σωματικές ασθένειες, η εξάπλωση των οποίων ελέγχεται μόνο με τη χορήγηση ειδικής φαρμακευτικής αγωγής.³⁵ Με ανάλογο τρόπο, οι άρρωστες και «έμπυρες» ψυχές - οι οποίες υφίστανται διαφθορά, αλλά ταυτοχρόνως διαφθείρουν - χρειάζονται, επίσης, ειδική θεραπεία προκειμένου να κατευναστούν τα πάθη τους, όπως είναι και η *luxuria*. Η θεραπεία αυτή στην περίπτωση του '*luxuriosus animus*' επέρχεται με τη θέσπιση και την τήρηση νόμων. Όμως, κάθε απόπειρα περιορισμού από μέρος του Τιβερίου απέναντι στη *luxuria* γενικά - εν προκειμένω των συμποσίων - θα προκαλούσε αντιδράσεις, διότι αποτελεί εδραιωμένο έθιμο στην καθημερινή ζωή των Ρωμαίων.

---

³⁵ Είναι συνήθης η μεταφορά της ηθικής πτώσης των κοινωνικών και πολιτειακών δομών με τις σωματικές και ψυχικές ασθένειες. Πβ. Sall. Cat. 10.6 *Haec primo paulatim crescere, interdum vindicari; post, ubi contagio quasi pestilentia invasit, civitas inmutata, imperium ex iustissimo atque optumo crudele intolerandumque factum* (Στην αρχή, αυτά τα πράγματα αναπτύχθηκαν σταδιακά, στη συνέχεια τιμωρούνταν περιστασιακά, όταν αυτή η μόλυνση εισέβαλε, το κράτος άλλαξε και η πολιτική εξουσία, που ήταν η πιο δίκαιη και καλή, έγινε σκληρή και ανυπόφορη.). Βλ. Ramsey (2007: 86).

Ο Τιβέριος προσθέτει ότι και οι νόμοι του Αυγούστου, οι οποίοι είχαν θεσπιστεί παλαιότερα, έχουν πλέον περιπέσει σε αδράνεια.³⁶ Αναφέρεται αφενός στην παλαιότερη *lex Oppia* (θεσπίστηκε το 215 π.Χ.), η οποία περιόριζε τη *luxuria* όσον αφορά στον καλλωπισμό και στην αμφίεση των Ρωμαίων γυναικών, σε συνήθειες δηλαδή που πυροδοτούσαν τις σπατάλες και την ασυδοσία, και αφετέρου στη *lex Orchia* του 182 π.Χ., στην πρώτη ειδική νομοθεσία για τον περιορισμό των δαπανών των συμποσίων.³⁷

Σε αυτό το σημείο αξίζει να συζητηθούν αδρομερώς οι παράγραφοι 3.32-35, όπου γίνεται λόγος για τον *luxus* των Ρωμαίων γυναικών και για τη *lex Oppia*. Οι παράγραφοι αυτές αποτελούν φαινομενικά μια μάλλον άσχετη παρεμβολή σχετικά με τις γυναίκες, από τη στιγμή που ο Λίβων και οι υπόλοιποι *senatores* έχουν στο νου τους προφανώς άλλες εκφράσεις *luxuria* που παρατηρούνται καθημερινά, όταν υποκινούν την όλη συζήτηση. Ο λόγος, όμως, για τον οποίο εισάγεται η συζήτηση για τις γυναίκες και τη σχέση τους με την πολυτέλεια, είναι για να καταστεί σαφής η επιρροή, θετική ή αρνητική, την οποία ασκούν οι γυναίκες στους άνδρες συζύγους τους. Άλλωστε, όπως ισχυρίζεται ο Μεσσαλίνος, η Ρώμη είναι τόπος «κακίας», «επικίνδυνος» - παραπλανητικός για τις συζύγους που μένουν πίσω, ενόσω οι άνδρες τους βρίσκονται στα στρατόπεδα. Αυτή η σκέψη κυριαρχεί όταν γίνονται αναφορές στη σύγκλητο για την

---

³⁶ Tac. Ann. 3.54 *set si quis legem sanciat, poenas indicat, idem illi civitatem verti, splendidissimo cuique exitium parari, neminem criminis expertem clamitabant [...] tot a maioribus repertae leges, tot quas divus Augustus tulit, illae oblivione, hae, quod flagitiosius est, contemptu abolitae securiorem luxum fecere* (Αν, όμως, κάποιος επιτύχει να ψηφιστεί νόμος για αυτές τις περιπτώσεις και επιβάλει ποινές, αυτοί οι ίδιοι άνθρωποι θα φωνάξουν επανειλημμένα ότι η πολιτεία ανατρέπεται, ότι η εξόντωση προορίζεται για όλους τους επιφανέστερους πολίτες και ότι κανείς δεν απαλλάσσεται από μια κατηγορία [...]) Νόμοι που επινοήθηκαν από τους προγόνους μας, τους πολλούς που εφάρμοσε ο αποθεωμένος Αύγουστος, είναι ανενεργοί, οι μεν λόγω της λήθης και οι δε, επειδή είναι πιο εξωφρενικοί, λόγω της περιφρόνησης, καθιστώντας την πολυτέλεια ένα θέμα λιγότερο ανησυχητικό.). Πβ. Suet. Aug. 34.1, Gell. 2.24.14. Ο Τιβέριος αναφέρεται στην σχετική νομοθεσία *lex Iulia* του Αυγούστου με την οποία περιόρισε το ποσό που μπορούσε να δαπανηθεί για την διοργάνωση συμποσιακών συγκεντρώσεων. Woodman (1996: 392). Πβ. Bhatt (2017: 312). Κατά τον Τιβέριο οι *leges sumptuariae* μολοντί περιορίζουν τη *luxuria*, πλήττουν πρωτίστως τους πιο διακεκριμένους του κράτους ποινικοποιώντας ευρέως διαδεδομένες κοινωνικές πρακτικές.

³⁷ Για τη *lex Oppia* Πβ. Liv. 34.1-8. Βλ. White (2014:127). Zanda (2011: 50-52).

αμφίβολη ζωή των γυναικών.³⁸ Συνεπώς, το ζήτημα είναι ότι οι γυναίκες θα παρέσυραν τους άνδρες τους είτε εξαιτίας της τρυφηλής ζωής τους σε περιόδους ειρήνης είτε εξαιτίας του φόβου τους για τον εκφυλισμό των δικών τους ηθών, σε περιόδους πολέμου, με αποτέλεσμα οι άνδρες να αδιαφορούν για τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις.³⁹

Όσον αφορά στο γυναικείο φύλο, ο πολυτελής τρόπος ζωής συνδυάζεται, επίσης, με τη φιλοδοξία (*ambitiosum*) και την επιδίωξη ισχύος και κύρους (*potestatis avidum*) τόσο στον ιδιωτικό τους βίο, στο πλαίσιο του οίκου τους, όσο στον δημόσιο, αφού απέκτησαν φωνή στα δικαστήρια, ακόμη και για υποθέσεις στρατιωτικού ενδιαφέροντος (*nunc vinculis exolutis domos, fora, iam et exercitus regerent* 3.33)· η απληστία, συνδυαζόμενη σε αυτό το χωρίο με την φιλοδοξία - κάτι το οποίο μας επαναφέρει στην τοποθέτηση του Σαλλουστίου - είναι πλέον χαρακτηριστικό και των γυναικών (*at quasdam in ambitionem aut avaritiam prolapsas* 3.34).

Συμπληρωματικά, είναι ενδιαφέρων ο παραλληλισμός του γυναικείου *luxus* με το ανατολίτικο στοιχείο (*Romanum agmen ad similitudinem barbari incessus convertant* 3.33), παρατήρηση η οποία επιβεβαιώνει ξανά ότι η *luxuria* είναι ξενόφερτη και για αυτό αλλοτριώνει τα πατροπαράδοτα ήθη του *populus Romanus*· για αυτό και οι γυναίκες έχουν πια αποκτήσει δικαιώματα και φωνή σε τομείς όπου διακρίνονταν άλλοτε μόνο άνδρες.⁴⁰ Τέλος, επισημαίνεται ότι η *lex Oppia* είχε θεσμοθετηθεί εξαιτίας των συνθηκών της πολιτειακής ζωής του 3ου αι. π.Χ. Έπειτα, όμως, ανακλήθηκε και έγινε ηπιότερη προκειμένου να συμβιβαστεί με το τότε συμφέρον της πολιτείας.

---

³⁸ Tac. *Ann.* 2.34 *sic obviam irent iis quae alibi peccarentur ut flagitiorum urbis meminissent* (Τα μέλη θα έπρεπε να αντιμετωπίσουν τις ατασθαλίες αλλού μόνον αν θυμούνταν τα αίσχη στη Ρώμη.).

³⁹ Woodman (2004: 102).

⁴⁰ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η περίπτωση της Σεμπρωνίας, ο τρόπος ζωής της οποίας αντανακλά ανδρικά χαρακτηριστικά και μπορεί να υποστηριχθεί μόνο από άνδρες. Είχε επιδοθεί στις ακολασίες, στη *luxuria*, στη διαρκή αναζήτηση χρημάτων και φήμης (*pecuniae, fama*) και στις σεξουαλικές ορμές (*libido*). Βλ. Sall. *Cat.* 25. Πβ. White (2014: 118). Η επιδίωξη πλούτου συνδέεται άμεσα με τη λαγνεία (*libido, voluptas*) και τη μοιχεία (*adulteria*).

Τη νύξη του Τιβερίου στην αναποτελεσματική προγενέστερη νομοθεσία περί *luxuria* ακολουθεί η συνοπτική αναδρομή στο *mos maiorum*, στα ήθη των προγόνων, την εποχή όπου η *parsimonia* ήταν η κύρια δύναμη (*parsimonia pollebat* 3.54).⁴¹ Αυτό συνέβαινε, διότι ο καθένας είχε την ικανότητα να συγκρατεί τον εαυτό του από τις ακόρεστες απολαύσεις (*moderabatur* 3.54), σε αντίθεση με τα χρόνια του Τιβερίου οπότε λόγω της επεκτατικότητας της Ρώμης στο εξωτερικό και λόγω των εμφυλίων πολέμων, οι Ρωμαίοι πατρίκιοι περιέπεσαν στη σπατάλη. Μολονότι αναγνωρίζει τη *luxuria* ως ξενόφερτο στοιχείο,⁴² προσδίδοντας αρνητικό πρόσημο στις επαφές της Ρώμης με το εξωτερικό, δεν μπορεί να παραλείψει τη συμβολή των διακρατικών σχέσεων στην εσωτερική οικονομία⁴³ και στην επαναφορά των ηθών σε όλο το εύρος της κοινωνικής διαστρωμάτωσης.⁴⁴

Παρατηρείται, συνεπώς, ότι η στάση του Τιβερίου απέναντι στη *luxuria* είναι σχεδόν διαφορετική αφενός από εκείνη που θα είχε κάποιος *princeps* υποστηρικτή της *antiqua parsimonia*⁴⁵ και αφετέρου από τις αρχές, τις οποίες εκθέτουν ο Σαλλούστιος και ο Λίβιος. Ο Τιβέριος δεν θρηνεί για την απώλεια της παραδοσιακής αυτοσυγκράτησης ούτε καταδικάζει ή υπερασπίζεται τη *luxuria*. Αντιθέτως, εφιστά, πρώτον, την προσοχή, στο γεγονός ότι η *luxuria* έχει ήδη γίνει αποδεκτή και, δεύτερον, επισημαίνει τις αντιφάσεις, τις οποίες θα δημιουργούσε η συμπεριφορά του, αν επέβαλε

---

⁴¹ Πβ. Liv. Praef. 11 και Liv. 34.4.6-7.

⁴² Πβ. Cic. Rep. 2.7-8 αναφορικά με την εισαγωγή ξένων και μεταδοτικών ιδεών σχετικές με την πολυτέλεια. Πβ. Plin. NH 33.148-150. Βλ. Woodman (1996: 394). Zanda (2011: 9-10).

⁴³ Tac. Ann. 3.54 *at hercule nemo refert quod Italia externae opis indiget, quod vita populi Romani per incerta maris et tempestatum cotidie volvitur. ac nisi provinciarum copiae et dominis et servitiis et agris subvenerint, nostra nos scilicet nemora nostraeque villae tuebuntur* (Δεν υπήρχαν καν οι ίδιοι πειρασμοί, όταν ήμασταν κυρίαρχοι μόνο μέσα στην Ιταλία. Με τις νίκες μας στο εξωτερικό μάθαμε να ξοδεύουμε τα χρήματα/τις περιουσίες των άλλων, ενώ με τις νίκες του εμφυλίου πολέμου μάθαμε να καταναλώνουμε τα δικά μας.).

⁴⁴ Tac. Ann. 3.54 *nos [ενν. οι συγκλητικοί] pudor, pauperes necessitas, divites satias in melius mutet* (Ας μας αλλάξει προς το καλύτερο η ντροπή, τους φτωχούς η ανάγκη, τους πλούσιους ο κορεσμός.). Βλ. Woodman (1996: 398).

⁴⁵ Tac. Ann. 3.52. Πβ. Suet. Tib. 34.1 *ut parsimoniam publicam exemplo quoque iuaret*, όπου ο Τιβέριος παρουσιάζεται και από τον Σουητώνιο ως υπόδειγμα της παραδοσιακής λιτότητας.

καταναγκαστικά τα παραδοσιακά πρότυπα.⁴⁶ Η κοινωνική τάξη και η υπακοή της στα πατροπαράδοτα έθιμα είναι συνυφασμένη πλέον με τον *luxus* και όχι από το μέτρο, άρα και η στάση του *princeps* οφείλει να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα.⁴⁷

Η προσωπική τοποθέτηση του Τακίτου

Το *principatus* και ο *princeps* Τιβέριος στηρίζουν τη διαφθορά που επιφέρει η *luxuria*⁴⁸ επειδή αυτή με τη σειρά της στηρίζει το κράτος: έτσι οι πατρίκιοι, επιδιδόμενοι στην τρυφή ζωή, μετέρχονται ένα εξουσιαστικό και χαρακτηριστικό της τάξης τους μέσο, αποδεκτό από τις αρχές, το οποίο μάλιστα επισφραγίζει την ανωτερότητα και την αρχοντική τους καταγωγή. Άλλωστε, είναι δεδομένο ότι ο πλούτος των υπηκόων προσφέρει κέρδη στο κράτος και τον αυτοκράτορα. Ωστόσο, ο Τάκιτος και ο Τιβέριος ίσως να έχουν επίγνωση της *utilitas* ορισμένων ελαττωμάτων των κοινωνικών και πολιτειακών δομών, όπως είναι το ελαττωματικό στοιχείο της *luxuria* και της *avaritia* στην κοινωνία της Ρώμης. Για αυτό ο Τάκιτος δεν θρηνεί την απώλεια της παραδοσιακής *frugalitas* και της *parsimonia*.

Με την ολοκλήρωση της επιστολής του Τιβερίου, ο Τάκιτος δράττει την ευκαιρία να παραθέσει μια γενικότερη αποτίμηση της *luxuria* και της σχετικής με αυτή νομοθεσίας όπως εξελίχθηκε στη διάρκεια των αιώνων, φτάνοντας στην εποχή του, παραβιάζοντας έτσι συνειδητά τα χρονικά όρια των *Annales* (3.55). Η συζήτηση για τη *luxuria* δίνει, λοιπόν, το έναυσμα στον Τάκιτο να σχολιάσει τα δικά του χρόνια, στο

---

⁴⁶ Bhatt (2017: 327)

⁴⁷ Bhatt (2017: 328). Πβ. Liv. *Praef.* 11 και Sall. *Cat.* 13 όπου η *parsimonia* αποτελεί οδηγό σταθερότητας και η έλλειψη *modestia* συνδέεται με το έγκλημα και τις κακές πράξεις (*facinora*).

⁴⁸ Tac. *Ann.* 3.25 *utque antehac flagitiis ita tunc legibus laborabatur* (Κάποτε [ενν. η Ρώμη] υπέφερε από τα αίσχη της, τώρα από τους νόμους της.). Πβ. επίσης την αυξημένη δράση των *delatores*, η οποία σε συνδυασμό με τη σκληρότητα των ποινικών κατηγοριών και του αυξημένου ρόλου της *amicitia* αποκαλύπτουν τη διαφθορά του νομικού συστήματος και των δικαστικών διαδικασιών κατά την ηγεμονία του Τιβερίου. Βλ. Bhatt (2017: 314-315).

πλαίσιο του γενικότερου απολογισμού της πολιτικής κρίσης και της ηθικής πτώσης ως απορροιών της διαδεδομένης πολυτέλειας.⁴⁹

Ο ιστοριογράφος δηλώνει απερίφραστα ότι η πολυτέλεια, και ιδιαίτερα τα πολυτελή συμπόσια (*luxusque mensae*), ασκήθηκαν με αχαλίνωτη σπατάλη για εκατό χρόνια, από τη μάχη, δηλαδή, του Άκτιου μέχρι τους εμφυλίους πολέμους, οι οποίοι ανέδειξαν τον Γάλβα (68-69 μ.Χ.) στην εξουσία· ύστερα άρχισε να μειώνεται σταδιακά η αίγλη τους.⁵⁰

Όπως είδαμε παραπάνω, ο Τιβέριος δεν θεωρεί το θέμα του *luxus mensae* αξιόλογο για να παρέμβει. Ανάλογη θέση ουδετερότητας, και όχι τόσο εχθρικής στάσης, απέναντι στον πολυτελή βίο θα λέγαμε ότι διατηρεί και ο ίδιος ο Τάκιτος, ο οποίος στο 3.55, όπου εκθέτει κατά μία έννοια την προσωπική του θέση, θεωρεί πως κάθε εποχή έχει τα μελανά της σημεία όσο και τα φωτεινά της. Συνεπώς, δεν επέβαλε, ως συγγραφέας και ιστορικός, τη *luxuria* ως κρίσιμη αιτία πολιτικής και κοινωνικής παρακμής, σε αντίθεση με τους άλλους δύο ιστορικούς, ίσως διότι την είχε πλέον εκλάβει καλλιτεχνικά ως ένα λογοτεχνικό μοτίβο.

Πριν από την άνοδο του Γάλβα, το κύρος του ονόματος και του *status quo* των επιφανών Ρωμαίων καθοριζόταν από την πολυτέλεια και την επιβλητικότητα της περιουσίας κάποιου.⁵¹ Μετά τις ηγεμονίες των Τιβερίου, Κλαυδίου και Καλιγούλα τα πράγματα άλλαξαν.⁵² Οι *novi homines*, άνδρες οι οποίοι δεν κατάγονταν από παλαιά, αριστοκρατικά ρωμαϊκά γένη, αλλά κατάφεραν να αναδειχθούν με τα προσωπικά τους

---

⁴⁹ Woodman (1996: 377-378).

⁵⁰ Tac. Ann. 3.55 *luxusque mensae a fine Actiaci belli ad ea arma quis Servius Galba rerum adeptus est per annos centum profusis sumptibus exerciti paulatim exolvere* (Τα πολυτελή συμπόσια, που εφαρμόστηκαν για εκατό χρόνια με αυξανόμενες δαπάνες, από το τέλος του πολέμου στο Άκτιο έως τις εχθροπραξίες που έφεραν τον Σέρβιο Γάλβα στην εξουσία, σταδιακά μειώνονταν.).

⁵¹ Tac. Ann. 3.55 *ut quisque opibus domo paratu speciosus per nomen et clientelas inlustrior habebatur* (Καθώς ο καθένας επιδεικνυόταν με την περιουσία, το σπίτι και τα υπάρχοντά του, έτσι διατηρούσαν επιφανέστερη η φήμη και η πελατεία του).

⁵² Βλ. Woodman (1996: 404-405).

κατορθώματα και με τη βοήθεια της τύχης (*fortuna vel industria*), ήταν υποστηρικτές της *domesticam parsimoniam*.⁵³

Ο Τάκιτος ολοκληρώνει αυτό το επεισόδιο με την αναφορά στον Βεσπασιανό, επί της ηγεμονίας του οποίου (69-79 μ.Χ.) δραστηριοποιήθηκε και εξελίχθηκε ως ιστορικός. Ο αυτοκράτορας Βεσπασιανός, σύμφωνα με τον Τάκιτο, αποτελεί πρότυπο των παλαιών ηθών (*antiquo ipse cultu victuque*).⁵⁴ Βέβαια, τονίζει στο τέλος ότι, όπως αλλάζουν οι καιροί, έτσι αλλάζουν και τα ήθη των ανθρώπων. Επιπλέον, υπαινίσσεται τη μη απόλυτη φύση των ηθών, όταν αναφέρεται στην κυκλικότητα των πραγμάτων. Η αστάθεια της ηθικής, σε συνδυασμό με την αντίληψη ότι οι ηθικές και οι διεφθαρμένες πράξεις, αντίστοιχα, επικαλύπτονται συχνά, θέτει υπό αμφισβήτηση κάθε διχοτόμηση μεταξύ ηθικής και διαφθοράς. Ο Τάκιτος μάς καλεί να εξετάσουμε τη διάκριση μεταξύ ηθικών και πολιτικών αρετών· δεν κάνει λόγο τόσο για αυστηρά ηθικές ή διαβρωτικές πράξεις, αλλά, κυρίως, υπονοεί ότι ορισμένες ηθικές αρετές (*moderatio, frugalitas, parsimonia, disciplina*) έχουν μάλλον παραγκωνιστεί, από άποψη *utilitas*, από ορισμένες πολιτικές συμπεριφορές (*ambitio, avaritia, luxuria*).⁵⁵

Συμπεράσματα

Στην εργασία αυτή αναδείχτηκε η σημασιολογική εξέλιξη, στον λογοτεχνικό και ειδικότερα στον ιστοριογραφικό χώρο, της έννοιας της πολυτέλειας (*luxus, luxuria*) από

---

⁵³ Βλ. Woodman (1996: 405).

⁵⁴ Tac. Ann. 3.55 *simul novi homines e municipiis et coloniis atque etiam provinciis in senatum crebro adsumpti domesticam parsimoniam intulerunt, et quamquam fortuna vel industria plerique pecuniosam ad senectam pervenirent, mansit tamen prior animus* (Ταυτόχρονα, νέοι άνδρες, οι οποίοι γίνονταν δεκτοί στη σύγκλητο από τους δήμους και τις αποικίες, ακόμη και από τις επαρχίες, εισήγαγαν τη λιτότητα της πατρίδας τους και, παρότι από καλή τύχη ή εργατικότητα πολλοί έγιναν πλούσιοι στα ώριμα χρόνια της ζωής τους, η προηγούμενη νοοτροπία τους παρέμεινε.). Πβ. Levick (1982: 60). Το ίδιο ακριβώς λέει ο Τάκιτος και για τον Πίσωνα, τον διάδοχο του Γάλβα (και για τον ίδιο τον Γάλβα) στο πρώτο βιβλίο των *Historiae*: 1.14 *vultu habituque moris antiqui et aestimatione recta severus* (Ήταν στην εμφάνιση και στον τρόπο άνθρωπος του παλιού τύπου.).

⁵⁵ Bhatt (2017: 313).

τον 2^ο αι. π.Χ. έως τον 1^ο αι. μ.Χ., έως δηλαδή το *principatus* του Τιβερίου. Ο Σαλλούστιος και ο Λίβιος, των οποίων οι απόψεις αναφορικά με την αιτιολογική πρόσληψη της *luxuria* ως διαβρωτικού στοιχείου της ηθικής, και συνεπακόλουθα ως επιβλαβούς για την ομαλή λειτουργία του κράτους σαν ενός κοινωνικού και πολιτικού θεσμού, επιβιώνει μέχρι τα χρόνια του Τιβερίου, σύμφωνα με τον Τάκιτο.

Ωστόσο, η ειδοποιός διαφορά μεταξύ της οπτικής γωνίας του Τακίτου και των άλλων ιστορικών εντοπίζεται στο γεγονός ότι σε αυτόν, εν προκειμένω στους *Annales*, οι μορφές αποκλίνουσας συμπεριφοράς παρουσιάζονται κεντρικές για τη διαμόρφωση της πολιτικής ταυτότητας της ελίτ (*nobilitas*) και της ανάδειξής τους στην εξουσία. Μολονότι η διεφθαρμένη συμπεριφορά, από ηθική και δεοντολογική άποψη, είναι κατακριτέα και θεωρείται υπαίτια για την καταστροφή της αρμονίας και της «υγείας» του κράτους, ο Τάκιτος την ανασημασιοδοτεί, ερμηνεύοντας τη λειτουργικότητά της σε συνάρτηση με τους κρατικούς θεσμούς και καθιστώντας την, έτσι, απαραίτητο και συνεκτικό παράγοντα για την πολιτειακή και κρατική ευρυθμία.⁵⁶ Θα λέγαμε ότι από τον αμιγώς αρνητικό χρωματισμό της έννοιας, ο Τάκιτος επιχειρεί να εξετάσει τους λόγους για τους οποίους είναι αδιάλειπτη η παρουσία της *luxuria* όλους αυτούς τους αιώνες, εξετάζοντάς την υπό το πρίσμα της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής συνεισφοράς της.

Είναι δύσκολο, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι η διαφθορά στον Τάκιτο αντανακλά απλώς την απουσία ηθών ή υπονομεύει την ταυτότητα της πολιτικής κοινότητας. Αντίθετα, προκύπτει ότι στην τιβέρεια Ρώμη οι κοινωνικοί θεσμοί στηρίζουν - ή και αποδέχονται - τη διαφθορά, η οποία λειτουργεί κανονιστικά και εξουσιαστικά επί του ρωμαϊκού κράτους.

---

⁵⁶ Bhatt (2017: 311-313, 325-329).

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς πηγές

Capps, E. et al. (1919), *Livy I: Books I-II*. London: William Heinemann.

Capps, E. et al. (1921), *Sallust*. London: William Heinemann.

Charlton, T.L. et al. (1879), *Harpers' Latin Dictionary*. Oxford: Charendon Press, pp. 1088-1089.

OLD = Glare, P.G.W. (2012), *Oxford Latin Dictionary. Vol. I&II*. Oxford: Oxford University Press.

Page, T. E. et al. (1931), *Tacitus II*. London: William Heinemann LTD.

Woodman, A. J. et al. (1996), *The Annals of Tacitus, book 3. Cambridge Classical Texts and Commentaries 32*. Cambridge: Cambridge University Press.

Woodman, A. J. (2004), *Tacitus: The Annals*. Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc.

Δευτερογενείς πηγές

Berry, C. J. (1994), *The idea of Luxury: A Conceptual and Historical Investigation*. New York: Cambridge University Press.

Bhatt, S. (2017), 'Useful Vices: Tacitus's Critique of Corruption.' *Arethusa*, 50(3), 311-333.

Dalby, A. & Dalby, A. K. (2000), *Empire of Pleasures: Luxury and Indulgence in the Roman World*. London: Psychology Press.

Edwards, C. (2002), *The politics of Immorality in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.

Levick, B. (1982), 'Morals, Politics, and the Fall of the Roman Republic.' *Greece & Rome*, 29(1): 53-62.

Levick, B. (1999), *Tiberius the Politician*. London: Routledge.

Mineo, B. (2015) 'Livy's Historical Philosophy' στο *A Companion to Livy*, Mineo, B. (ed.). West Sussex: John Wiley & Sons: 139-152.

- Ogilvie, R. M. (1965), *A Commentary on Livy: Books 1-5*. London: Oxford University Press.
- Ramsey, J. T. (2007), *Sallust's Bellum Catilinae*. New York: Oxford University Press.
- Seager, R. (2005), *Tiberius*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Wallace-Hadrill, A. (1990), 'The social Spread of Roman luxury: sampling Pompeii and Herculaneum.' *Papers of the British School at Rome*, 58, 145-192.
- White, R. T. (2014), 'Luxury at Rome: *avaritia*, *aemulatio* and the *mos maiorum*.' *Historia*, 6, 117-143.
- Zanda, E. (2011), *Fighting hydra-like Luxury: Sumptuary Regulation in the Roman Republic*. London: Bloomsbury Academic.